

‘Dat noemen ze dan tropenkolder’

Over de ziekte van ‘den blanken Westerling’ in Nederlands-Indië

Esther ten Dolle

Meer dan malaria, tyfus of tuberculose was tropenkolder in Nederlands-Indië een ziekte om rekening mee te houden. Dat het zenuwstelsel van Nederlandse ambtenaren in de Oost danig op de proef werd gesteld, blijkt uit geneeskundige publicaties uit het begin van de twintigste eeuw en talloze advertenties in Indische dag- en weekbladen voor middeltjes tegen deze kwaal. De ziekte ‘van den blanken Westerling’, zoals tropenkolder wel werd genoemd, speelt ook een rol in de Nederlands-Indische letteren, waarin die wordt verbeeld als bijverschijnsel van de koloniale toestanden en symbolisch wordt voor de koloniale maatschappij zélf, met al haar onevenwichtigheid, inwendige spanningen en tegenstrijdigheden.

‘Ik heb er geen naam voor. Ik heb gevallen als de jouwe eerder gezien; maar ik heb ze nooit in de handboeken kunnen vinden. Het heeft met Indië te maken, met het leven als oppermens onder een serviele bevolking; het heeft te maken met een honderdvoudige vergroting van de begrippen goed en kwaad, met God en de duivel, als je dat wilt. De aartsengelen en de geestelijke boosheden in de lucht. (...) Het is een puberteitsverschijnsel. Een puber met een stel overgeleverde maatstaven en geboden wordt op zijn eentje in de positie van halfgod gezet.’¹

1 Jan de Hartog, *Gods Geuzen – Roman in drie delen, Deel III* (Amsterdam-Brussel 1949) 186.

Bovenstaande passage komt uit het derde en laatste deel van Jan den Hartogs romancyclus *Gods Geuzen*, verschenen tussen 1947 en 1949. Het epos beschrijft hoe Hollandse burgerjongens in Nederlands-Indië als halfgoden leven en werken maar het ten slotte afleggen tegen de verraderlijke krachten van het oerwoud. De jonge arts Anton Zorgdrager vertrekt naar de Oost om lepra te bestrijden, maar wordt uiteindelijk zelf slachtoffer van malaria, zwarte magie, angst en waanideeën. Knettergek eindigt hij, als een aapmens in de jungle. Gedegenereerd, afgezaakt, lichamelijk en geestelijk vervallen. Hoewel Zorgdrager weet dat hij aan een neurose lijdt en de symptomen herkent – ‘de claustrophobie, de tropenkolder, de paniek van de verbeelding’² – staat hij machteloos tegenover de alles-overweldigende tropennatuur: ‘de wetenschap vervloog tot een hersenschim in de voorhistorische wereld van de wildernis.’³

In *Gods Geuzen* wordt een ziekteproces beschreven dat is uitvergroot tot een haast religieuze strijd tussen goed en kwaad, God en de Duivel, de mens en het dier in hem. De strijd voltrekt zich bovendien in extreme omstandigheden, op de meest afgelegen post van de Indische archipel, het Papoeaoord Mamawi, aan de kust van Nieuw Guinea (nu Irian Jaya). Wat zich hier afspeelt is in de hedendaagse medische handboeken niet terug te vinden: hoe een nuchtere, Hollandse dokter verandert in een prehistorische aapmens, een ‘Homo Heidelbergensis’.⁴

Maar hoe onwaarschijnlijk Den Hartogs vertelling ook lijkt, aan het begin van de twintigste eeuw kwamen in Nederlands-Indië wel degelijk gevallen voor van tropenneurasthenie of tropenkolder, zoals de aandoening wel werd genoemd. In *Gezondheidsleer voor Nederlandsch-Indië* wijdt dokter E.H. Hermans zelfs een heel hoofdstuk aan de risico’s van het ‘heerscher spelen’ in de koloniën:

‘... want hoe uitgebreider de verantwoordelijkheid wordt, die den mensch te dragen krijgt, des te grooter wordt ook de kans, dat hij zijn evenwicht zal verliezen. (...) en dan bemerkt men weldra, dat het niet iedereen gegeven is de hem verleende macht volgens recht en billijkheid aan te wenden.’⁵

2 De Hartog, *Deel I* (1947) 58.

3 Ibidem, 58.

4 De Hartog, *Deel II* (1948) 189.

5 E. H. Hermans, *Gezondheidsleer voor Nederlandsch-Indië. Een boek voor ieder die naar Indië gaat, of daar woont* (Amsterdam 1925) 114.

‘Ongeremde en pathologische machtsuiking’

Om welke verschijnselen ging het? Hermans beschrijft patiënten die het ene ogenblik *zum Tode betrübt* waren om zich vervolgens *himmelhochjauchend* te voelen: ‘Allerlei onbeteekenende kleinigheden kunnen zijn lachlust opwekken, terwijl daarentegen onbelangrijke voorvallen de waterlanders te voorschijn roepen.’⁶ Bij anderen constateerde hij een algehele geestelijke verslapping ‘met sterk op den voorgrond tredende gedachtenzwakte, gepaard aan een graad van indolentie’, waardoor een volkomen gemis aan deelname en belangstelling voor de omgeving ontstond.⁷ Nog ernstiger werd het wanneer het denkvermogen zó was verstoord dat al het waargenomene ‘vele malen vergroot’ werd gereproduceerd: ‘kleine onbeteekenende verschijnselen krijgen voor den zieke een angstig grote waarde.’⁸ Dan kon de patiënt zich vervolgingsideeën in het hoofd halen en menen dat allerlei mensen – ‘en meestal zijn dat dan de Inlanders’ – hem kwaad wilden doen:

‘Hij is bang voor vergiftiging, denkt dat men hem wil vermoorden en in het gemoed van een ontvankelijk mensch kunnen dergelijke oplaaiende gedachten gemakkelijk worden aangewakkerd door de mysteries, die men zo graag in het Oosten ziet; door de bedienden, die uit het donker te voorschijn kunnen komen en even ongemerkt weer wegschuifelen, maar vooral ook door de talrijke vergiftigingssprookjes, die in omloop zijn.’⁹

Niet zelden kregen gevoelens van onrecht en paranoia, maar ook haat en machtswellust de overhand, aldus Hermans:

‘Dan kan het vooral op afgelegen plaatsen gebeuren, dat bij van huis-uit zwakke of onevenwichtige karakters alle besef van moreel en het inzicht van goed en kwaad verloren gaat en zij komen dan, hetgeen hun door de machtige positie, die zij innemen, gemakkelijk wordt gemaakt, tot daden, die in de geschiedenis der kolonisatie van elk land als donkere beelden zijn terug te vinden. De Duitschers hebben dit verschijnsel met Tropenkoller

6 Hermans, *Gezondheidsleer*, 113.

7 Idem.

8 Idem.

9 Ibidem, 114.

betiteld, de Engelschen kennen hetzelfde beeld als tropical fury, terwijl de Franschen het den naam van colonite geven.¹⁰

Vergelijkbare observaties deed de in Batavia en Weltevreden gevestigde zenuwarts F.G.H. van Loon in zijn toespraak *'Het zenuwlijden der blanken in de tropen'*, in 1927 verschenen in het *Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlands-Indië*.¹¹ Van Loon legt uit dat de tropenkolder, in tegenstelling tot 'gewone' Europese neurasthenie, veelal begon met onverwachte lichamelijke ongemakken als eindeloze niesbuien, overmatig zweten en koude-gevoelens.

'Deze overgevoelige zieken komen op het spreekuur, midden op den dag, met een (vaak dikken) overjas aan; vooral als ze in eene auto zitten, beschermen ze zich op alle mogelijke wijzen tegen den 'tocht' en ze vermijden dezen ook in huis angstvallig; ze beginnen zich hoe langer hoe dikker te kleeden – begonnen met de overjas voegen ze hieraan al spoedig verscheidene lagen onderkleeren toe. Wij kennen eerzame Batavia'sche ingezetenen, die de beroemde Scheveningse visschersmaagd in aantal lagen van kleedij overtroffen; en er 14 of 15 onder het alles bedekkende toe-toepje droegen!'¹²

Hierop volgden uiteenlopende psychiatrische klachten waarvan de arts er enkele toelicht, waaronder het geval 'rimboe-ziekte' of 'eenzaamheidsneurose':

'Een langdurig en herhaald verblijf in de tropische eenzaamheid oefent een eigenaardig verslappenden invloed uit op den van het normale verkeer afgesloten mensch, waardoor hij na eene aanvankelijke depressie zich steeds meer in de sleur van zijn bekrompen ressort terugtrekt, meer en

10 Hermans, *Gezondheidsleer*, 116-117.

11 F.G.H. van Loon, 'Het zenuwlijden der blanken in de tropen. Voordracht gehouden in de Vergadering van 21 Juli 1926 der afdeling Batavia van de Vereeniging tot Bevordering der Geneeskundige wetenschappen in Nederlandsch-Indië', in *Geneeskundig tijdschrift voor Nederland-Indië*, LXVII (1927), 435-478.

12 Ibidem, 437.

meer den omgang met zijne ras- en soortgenoten mijdt, en ten slotte geheel 'menschenschuw' wordt, en het liefst maar rustig in zijn rimboeulentje alleen wordt gelaten.'¹³

Een dergelijke inzinking eindigde doorgaans met een 'teruggang over de geheele linie':

'Alle belangstelling verdwijnt buiten de alledaagsche en de meest egocentrische zaken en neigingen. De patiënt vermijdt alle prikkels en emoties, en als hem dit voldoende gelukt, is het resultaat een eigenaardig in zichzelf gekeerd bestaan, dat als een soort evenwichtstoestand tusschen de weinige ontvangen prikkels der buitenwereld en de persoonlijkheidsuiting naar buiten nog de relatief beste oplossing is.'¹⁴

Net als dokter Hermans wijst Van Loon erop dat de kolder kon uitlopen op excessen die bij nadere beschouwing niet eens zoveel verschillen met de fictieve gebeurtenissen in *Gods Geuzen*. De zenuwarts noemt een 'treffend staaltje van ongeremde en pathologische machtsuiting', waarbij een eenzaam bestuursambtenaar, 'in woede ontstoken over het feit, dat tijdens eene door hem gepreseedde rechtszitting eene muis het waagde, door het vertrek te loopen en de zitting verstoorde', dit onschuldige diertje volgens alle vormen van proces liet aanklagen en ter dood veroordelen, 'terwijl een steen, waartegen hij zijn teenen stiet, eveneens na eene volledige procedure werd veroordeeld, te worden verbrijzeld en in stukken geslagen!'¹⁵

'Ziekelijk verschijnsel der koloniale toestanden'

Hoe kon het tot dit soort uitspattingen komen? Van Loon en Hermans geven een opsomming van de extreme factoren waarmee ambtenaren in de Oost, vooral op buitenposten, geconfronteerd werden: het klimaat met zijn voortdurende, meest constant-vochtige warmte, het overmatige en overdadige licht, het ontbreken van seizoensverschillen en 'het steeds maar

13 Van Loon, 'Het zenuwlijden der blanken', 450.

14 Idem.

15 Ibidem, 451.

groen blijven van de boomen.’¹⁶ Daarnaast speelden mee de eenzaamheid, eentonigheid en eenvormigheid van het rimboe-leven, eventuele moeilijkheden in een betrekking of ambt, heimweegevoelens naar Holland, de talrijke infectueuze ziekten en ‘het geregeld en dikwijls onmatig gebruik van ‘opwekkende middelen.’¹⁷ Een laatste, belangrijke oorzaak lag in datgene wat echt ‘anders’ was in Indië, door Van Loon als volgt omschreven:

‘De stil-geheimzinnige rust der nachtelijke tropennatuur, het besef of het vermoeden der nabijheid van griezelige of gevaarlijke dieren, van slangen of ‘kalongs’ of zelfs tijgers, de den Westerling oneigen geluiden, die nu en dan de stille rust verstoren, en die hij (maar vooral zij) combineert met ‘stille-kracht’-verhalen en ‘steenworp’-geschiedenissen, de geruischlooze barvoetsgang der Inlanders die plotseling uit het donker op den weg opduiken of achter haar staan aan de eettafel, dit alles tezamen met reeds aanwezige onlustgevoelens door het gemis van familieleden en het achterlaten van dierbare vrienden, maken dat menigeen zich nooit ‘thuis’ voelt in het verre tropenland.’¹⁸

Kortom, tropenkolder was een ziekte om rekening mee te houden, zoals wordt bevestigd door de recente medisch-historische publicatie van M. Bartelsman en P.P. Eckhardt,¹⁹ maar ook door cijfers die Van Loon zelf aanhaalt: van de ambtenaren die van 1915 tot 1924 met Europees ziekteverlof gingen, had gemiddeld 23,5 procent lichamelijke klachten als malaria, dysenterie, tuberculose of hart- en vaatziekten tegenover 54,1 procent nerveuze verschijnselen of zenuwlijden. Bij de 235 patiënten die Van Loon in zijn eigen kliniek behandelde lag dit percentage nog hoger: 67 procent. Een andere aanwijzing zijn de talloze advertenties in Indische dagen en weekbladen voor middeltjes tegen zenuwzwakte of -pijnen, ‘verkrijgbaar in alle apotheken en toko’s, zoals *Adalin*, *Gardan*, *Bromural* of *Sanatogen*:

16 Hermans, *Gezondheidsleer*, 111.

17 Van Loon, ‘Het zenuwlijden der blanken’, 464.

18 Ibidem, 466.

19 M. Bartelsman en P.P. Eckhardt, ‘Geestesziek in Nederlands-Indië – vier psychiatrische syndromen: amok, latah, koro en tropenneurasthenie’, in *Nederlands tijdschrift Geneeskunde*, 151 (2007), nr. 51, 2845.

'Meer dan elders wordt in de tropen van lichaam en zenuwkracht het uiterste gevergd. Geheel veranderende levensomstandigheden en de intensieve arbeid zijn beide factoren, die het weerstandsvermogen spoedig uitputten. Vandaar de zoo veelvuldig voorkomende ziekte: neurasthenie. Geen wonder dat zoovele bekende geneesheren in de tropen verklaarden Sanatogen geregeld aan hunne patiënten voor te schrijven. Zij weten immers uit ervaring, hoe snel Sanatogen de verloren zenuwkracht weer opbouwt en de lichaamskrachten versterkt.'²⁰

Opvallend is dat tropenneurasthenie werd gekenmerkt als een bij uitstek Europese kwaal, een ziekte van 'den blanken Westerling'. De weinige 'Inlanders' en Chinezen bij wie Van Loon de diagnose vaststelde behoorden

Het oordeel van geneesheeren met tropenervaring over Sanatogen

MEEER dan elders wordt in de tropen van lichaam en zenuwkracht het uiterste gevergd.

Geheel veranderde levensomstandigheden en de intensieve arbeid zijn beide factoren, die het weerstandsvermogen spoedig uitputten.

Vandaar de zoo veelvuldig voorkomende ziekte: Neurasthenie.

Geen wonder dat zoovele bekende geneesheeren in de

tropen verklaarden Sanatogen geregeld aan hunne patiënten voor te schrijven. Zij weten immers uit ervaring, hoe snel Sanatogen de verloren zenuwkracht weer opbouwt en de lichaamskrachten versterkt.

Sanatogen is een ideaal versterkend voedsel, omdat 't aan lichaam en zenuwen juist die stoffen — phosphorus albumine — toevoert, waaruit spierbloed en zenuwen nieuwe kracht bouwen.

*„Ik ken geen preparaat dat zoo de a
meene krachten herstelt als Sanato
Er is geen beter en geschikter voe
voor herstellenden van tropische ziekte
schrijft Dr. Beheim Schwarzbach in
Lombo.*

Ook gij kunt U in korten tijd kracht en energieke gevoelens met Sanatogen Nieuw, frisch bloed, gesterkte zenuwen en een krachtig lichaam zullen U nie levenskracht geven, — slapt en moeheid blijvend overwinnen.

Sanatogen is verkrijgbaar bij iederen Apotheker
Tukohander

SANATOGEN

Het Zenuwsterkend Voedsel

20 Advertentie: 'Sanatogen: Het Zenuwsterkend Voedsel', in *De Locomotief* (Semarang 24 november 1927) derde blad, 4.

Hoe staat het met Uw levenskracht aan het einde van Uw dagtaak?

Levenskracht!

Onuitputtelijk aan energie — stralend van gezondheid en levenslust. Zoo voelde ge U in die zeldzame dagen, dat geen taak U te zwaar, geen werk U te moeilijk was.

Zoo kunt ge U weer voelen, want „er is geen preparaat dat zoo uitstekend de levenskrachten versterkt als Sanatogen!“ schreef Dr. Beheim-Schwarzbach uit Colombo.

Beschouw de resultaten van onderstaande proeven, genomen door een dokter in Engelschen Staatsdienst, eens nauwkeurig. Zij bewijzen wetenschappelijk, dat gij met Sanatogen beter kunt werken en U toch onvermoeid en krachtig zult voelen na volbrachte dagtaak.

Sanatogen sterkt de cellen van lichaam en zenuwen door daaraan juist die stoffen toe te voeren — phosphorus en albumine — die de krachten opbouwen.

De Proeven (uittreksel „Med. Echo“ Jan. 1925):

Een aantal volkomen gezonde personen werd na 6 uur arbeid op vermoeidheid onderzocht. Het bleek dat deze personen toen over nog 14% van hun normale levenskracht beschikten. Zij werden na 14 dagen Sanatogenebruik weer na hetzelfde werk onderzocht en bleken toen nog 80% levenskracht te bezitten. Een aanwinst dus met Sanatogen van ruim 60% levenskracht.

Vergroot Uw arbeidskracht en levenslust met

SANATOGEN

Het Zenuwsterkend Voedsel

Verkrijgbaar in alle Apotheken en Toko's

Behoud van sterke zenuwen
is de hoofdvoorwaarde voor geluk en succes.

Nerveuze bezwaren en slapeloosheid moesten terecht tijd bestreden worden door de in miljoenen gevallen succesvol toegepaste en door duizenden artsen aanbevolene, onschadelijke

BROMURAL-TABLETTE

verkrijgbaar in de apotheken

Enkele advertenties voor geneesmiddelen die zouden helpen tegen tropenkolder

‘tot den beteren (ambtenaren)stand en de leerlingen der verschillende Opleidingsscholen.’²¹ Het onderscheid in bevolkingsgroepen en standen is typisch voor de koloniale maatschappij waarin de arts verkeerde, waarin kennelijk ook medische gebreken per klasse werden beschouwd. Tropenkolder was ‘in zeker opzicht’ een ‘ziekelijk verschijnsel der koloniale toestanden,’²² concludeert Van Loon.

Precies zo wordt de kwaal ook verbeeld in Den Hartogs *Gods Geuzen* en andere Nederlands-Indische romans en verhalen uit de eerste helft van de twintigste eeuw zoals *De stille kracht* (1900) van Louis Couperus, Bas Veths literair pamflet *Het leven in Nederlands-Indië* (1900), het toneeldrama *Eenzaam* (1907) van Jan Fabricius, de zedenroman *Van eenzame stranden* (1918) van Francisco José, Caesar Kijdsmeirs *Goena Goena* (1930) en de verhalen *Groen* en *Het moeras* (1952) van A. Alberts.²³

‘De Indische tyfus’

In *De Stille Kracht* spelen de ‘koloniale toestanden’ een fatale rol voor zowel resident Van Oudijck en zijn vrouw Léonie als voor het ‘culturele dametje’ Eva Eldersma. Alledrie zijn blind voor de inheemse gebruiken en ‘de mystiek der zichtbare dingen’ in het dorp Laboewanggi. Van Oudijck ontkent de stille, Javaanse krachten waarmee de lokale regent hem belaaft en die uiteindelijk zijn ondergang vormen. De eens zo sterke man verandert in een melancholische, nerveuze figuur die lijdt aan plotselinge vermoeidheden, kloppende hoofdpijnen en een ‘zenuwachtige trilling in zijn handen.’²⁴ Zijn echtgenote Léonie blijft niet gespaard en eindigt als een indolente, hysterische vrouw met ‘krankzinnige oogen en purperen mond, gereed om te bijten.’²⁵ Eva Eldersma ten slotte, ooit de spil van het culturele leven te Laboewanggi, gaat ten onder aan de ‘banaliteit’ van de koloniale werkelijkheid die in niets lijkt op haar droombeeld van Duizend-en-één-nacht. Wanneer de tropische regens in één klap haar ‘fijn-glinsterende

21 Van Loon, ‘Het zenuwlijden der blanken, 456.

22 Ibidem, 451.

23 Esther ten Dolle, ‘Tropenkolder in de Indische letteren’, in *Indische Letteren* 18:1 (2003) 2-17 en Lidewey van Noord, ‘Er ritselt iets in de bomen...’ Over het zenuwlijden van blanke Europeanen in Nederlands-Indië, in *Indische Letteren* 26:4 (2011) 195-207.

en bevallige menschenwerk' vernietigen raakt zij in 'eene ontstemming van lusteloosheid en spleen als zij nog nimmer had doorgemaakt'.²⁶ Eva ontvlucht Indië, net op tijd, maar realiseert zich wel dat het land niet de schuldige was. Aan Van Oudijck bekend zij:

'Het land kan het toch niet helpen, dat er kaninefaten op zijn grond zijn gekomen, barbaarsche veroveraars, die maar rijk willen worden en weg... En als ze dan niet rijk worden... dan schelden ze: op de warmte, die God het van den beginne gegeven heeft... op het gemis aan voedsel voor ziel en geest... ziel en geest van den kaninefaat. Het arme land, waarop zoo gescholden is, zal wel denken: was weggebleven!'²⁷

Het personage Eva Eldersma vertoont grote overeenkomsten met dat van Willem Bijlevoorde uit Fabricius' drama *Eenzaam*. Beiden hebben een artistieke aanleg en intellectuele ideeën, beiden zijn bang dat het mysterieuze, drukkende Indië en haar bevolking hen zal 'verpletteren'. En bij beiden verandert die vrees uiteindelijk in een bittere waarheid.

Ondanks de waarschuwingen van zijn collega's voor dit 'apenland', zijn angst voor eenzaamheid en zijn gevoeligheid voor nervositeit laat Bijlevoorde zich overplaatsen naar de buitenplaats Waringintoedjoe die berucht is om haar gevallen van gekte.²⁸ Een van de vorige controleurs leed aan achtervolgingswaan, een ander pleegde zelfmoord. En ook Bijlevoorde blijft niet gespaard. In het derde en laatste bedrijf wordt een zwaar overspannen, vermagerde en verwaarloosde man opgevoerd die met geweld zijn post weigert te verlaten. Als verdedigingsmiddel zwaait Bijlevoorde met een 'proces-verbaal' dat hij zijn 'geestelijk pantser' noemt, maar dat bij nader inzien een opsomming van absurditeiten blijkt. Het gevecht tegen de tropenkolder eindigt met Bijlevoordes zelfmoord. Collega Joseph Kreemer verklaart deze dramatische afloop als volgt:

24 Louis Couperus, *De stille kracht, Stichting Volledige Werken van Louis Couperus, deel 17* (1992) 208.

25 Ibidem, 189.

26 Ibidem, 132.

27 Ibidem, 212.

28 Jan Fabricius, *Eenzaam – Drama in drie bedrijven*, Uitgave van J.A. Sleeswijk, (Bussum 1907) 46.

‘Die verdòmde eenzaamheid, hè? (...) In Holland had-ie ’n beste kerel kunnen worden. (...) Maar hier! ‘k Zal niet zeggen, dat je hier ’n kwaje kerel moet wezen; ’n goed hart kun je overal in de wereld gebruiken. Maar voor de rest: ga naar Indië, als je ’n paar pooten aan je lijf hebt, ’n goed verstand en ’n kurken ziel. (...) Ik kan er, als ’t er op aankomt, wel tegen. Desnoods lap ik de heele Oost aan m’n laars. (...) Hij is een heel andere vent. (...) Net ’n kerel om te gaan tobben.’²⁹

Gevoelige denkers als Bijlevoorde horen niet thuis in de tropen, lijkt Kreemer te willen zeggen. Eenzelfde boodschap spreekt Bas Veth uit in *Het leven in Nederlandsch-Indië*, dat begin vorige eeuw verscheen als literair pamflet tegen de koloniale samenleving.³⁰ Veth schetst Nederlands-Indië als een maatschappij waarin de ‘zuiver Europese aard’ wordt ontbonden en de Europeaan hoe dan ook afzakt: ‘Goede mensen worden er slecht, nooit slechte goed.’³¹ De eenmaal aangepaste ‘Indischman’, volgens de auteur hét toonbeeld van degeneratie, wordt door hem getekend als een ‘gladakker’ en een ‘losgelaten bourgeois in de ploeterigste buitensporigheid.’³² Veth schreef zijn aanklacht uit rancune voor de teleurstellende tijd die hijzelf in de kolonie had:

‘Nederlands-Indië is voor mij de incarnatie van de ellende. De twaalf jaren die ik in die streken van ballingschap doorbracht zijn me als twaalf verschrikkelijke dromen. Ik heb er niets gevonden wat opheft; ik heb er alles gevonden wat neerdrukt (...) Al wat er fris aankomt, wordt flets, wat bloost, verbleekt, wat bloeit verlept, wat schittert wordt mat, wat gloeit wordt uitgedoofd: denkbeelden, gevoelens, begrippen, illusies, lichaam en geest der Europeanen die er wonen moeten, kortom, al wat zich nederlaat uit het verre westen dat Europa heet, in het verre oosten dat Nederlands-Indië genoemd wordt.’³³

29 Fabricius, *Eenzaam*, 93-94.

30 Bas Veth, *Het leven in Nederlandsch-Indië, naar de eerste druk van 1900* (’s-Gravenhage 1977).

31 Ibidem, 17

32 Ibidem, 17 en 67

33 Ibidem, 17.

Rob Nieuwenhuys, auteur van het standaardwerk over de Indisch-Nederlandse letteren, *Oost-Indische Spiegel*,³⁴ noemt Veth een extreme vertegenwoordiger van de ontwortelde en daardoor verbitterde Europeaan in Indië, 'die het de waringinboom kwalijk nam dat hij geen wilg was, die de natuur benauwend vond (...), die het Indische eten 'vieze poepas' noemde en alle Indische meisjes berekenend'.³⁵

Veth zelf geeft in het slotstuk van zijn boek een uitvoerige verklaring voor zijn diepe wrok. Opvallend genoeg spreekt hij in termen van ziekte ('de Indische tyfus') en genezing:

'Met smart denk ik aan de verloren Indische jaren van mijn leven. Wat ik in mijn impulsie-tijd, zelfs in Indië, mooi voelde, sloot ik er op en het begon te kwijnen. (...) En het duurde niet lang: de lethargie bracht verslapping en domme berusting. Ik heb mij in Indië beneden de dertig jaar oud gevoeld, zonder één ideaal, als iemand, die heeft afgehandeld met het leven. (...) Niets was er wat ophief. Mijn ziel, mijn bloed, mijn lichaam, alles begon te verindischen (...) Ik had tot mijn dood in Indië kunnen blijven, stil rustig, verloren. Maar het wilde gebeuren, dat ik weg kon, 'van Padang weg', 'van Indië weg' en ik jubelde het uit (...) Ik kwam aan in Marseille; ik zag zelfs arme mensen lachen. (...) Weinige dagen later stond ik, een zondagmorgen op de Dam en ik keek naar het monumentale, magistrale, heerlijke grijze paleis. Tranen vulden mijn ogen. De crisis was voorbij; de Indische tyfus geleden. Ik herstelde langzaam. De wind, de frisse wind, die mijn wangen koelde en blos gaf! Uit, met dat lamme Indische gezweet. (...) Ik was mijzelf weer. Ik had mijzelf weer gevonden'.³⁶

Hoewel het belangrijkste deel van Veths klaagzang is gericht tegen de koloniale maatschappij, waarin Europeanen zich gedroegen als 'ploertige rotzakken', betichtte hij wel degelijk ook het afmattende Indische klimaat en de natuur: 'het gloeiende, brute zonlicht, die verzengende zonnehitte', 'dat

34 Rob Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel – Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden* (Amsterdam 1973).

35 Ibidem, 267-268.

36 Ibidem, 170-171.

eeuwige groen en dat vervelende blauw'. Het land was volgens hem 'bijna overal vervelend', 'ze troost niet, ze bezielt niet, want ze spreekt niet. Ze is, voorzeker, hier en daar prachtig, maar het is dode pracht, Daar wuift niets, ruist niets, er is geen volle wind, er zijn geen luchten, geen mooie drijvende wolken, geen mengelingen van tinten'.³⁷

Dezelfde 'dode pracht', inclusief geruisloze palmbomen, doet zich voor in het verhaal *Groen* van A. Alberts. Het gaat over een Hollandse opzichter op een niet nader genoemd eiland in de Indische archipel die totaal geobsedeerd raakt door het tropische oerbos om hem heen.³⁸ Het eeuwige groen van de bomen werkt uiteindelijk zo op zijn zenuwen dat hij krankzinnig wordt. Menselijk contact is er niet, behalve met 'buurman' Peereboom die honderd kilometer verderop woont en ook door het woud bezeten blijkt.

Aanvankelijk probeert de opzichter het bos te bedwingen, door de grenzen ervan in kaart te brengen. Maar zodra hij dit doel heeft bereikt keert de natuur, maar vooral de eenzaamheid, zich tegen hem. In zijn verbeelding wordt het oerwoud een sprookjeskasteel, waarvan de ingangen zijn dichtgegroeid. De man wordt steeds banger voor de 'groene slangen' boven zijn hoofd en voor het licht op zijn veranda: 'Ik wilde, dat er geen lamp brandde, maar een houtvuur en dat er een kabouter rondom danste, zingend: Niemand weet, niemand weet, dat ik Repelsteeltje heet. Het zou passender zijn, natuurlijker'.³⁹ Het lamplicht wordt ten slotte symbool voor het weinige leven dat rest in dit afgelegen oord. Wanneer de opzichter terugkomt van nog een verkenningstocht door het bos ziet hij dat Peereboom zich aan de lampenstandaard heeft opgehangen. Door schrik bevangen grijpt de man naar de fles terwijl hij baselt: '*A la lanterne*, Peereboom. Ik lach me rot. Als je, ha, ha, Peereboom heet, dan hang je je toch op aan een boom, ha, ha, maar ja. (...) Ik ben bang, kan me niet versodemieteren. Ik ben bang. Ik wil geen licht. Ik wil Peereboom niet zien hangen. Ik wil geen licht'.⁴⁰

Groen beschrijft de strijd tussen mens en tropennatuur waaraan zowel Peereboom als de naamloze opzichter onherroepelijk ten gronde gaan. In hun ijver het bos te veroveren worden zij uitgestoten, als wezens die er

37 Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel*, 20.

38 A. Alberts, 'Groen', in: *De eilanden*, (Amsterdam 1957, vijfde druk) 7-36.

39 Ibidem, 27-28.

40 Ibidem, 34.

niet thuishoren. In een tweede verhaal van Alberts, getiteld *Het moeras*, wordt een tegengesteld scenario geschetst.⁴¹ Hier biedt de grimmige tropenatmosfeer juist rust en geborgenheid, echter wel aan een krankzinnige die uit de bewoonde wereld is verbannen. Alleen in de naargeestige omgeving van het tropische moeras kan hoofdpersoon Naman zichzelf zijn: een eenzame die lijdt aan waanideeën, die het 's avonds op een drinken zet en de tafel dekt voor een vrouw die alleen in zijn gedachten leeft.

Waar in *Groen* de natuur als symbolische vijand wordt opgevoerd zijn in *Van eenzame stranden* van Francisco José (pseudoniem van F.J. Grooss) het inheemse dier en de mens de geduchte tegenstanders. De 'Tijgervrees' waardoor personages Jansen en Van Baerle worden bevangen, geldt zowel voor tijgers met vier als met twee poten: 'Als iemand vermist wordt [...] dan is 't tien tegen een, dat hij door een tijger, hetzij op twee, hetzij op vier beenen is afgemaakt.'⁴² In haar artikel *Er ritselt iets in de bomen*, over het zenuwlijden van blanke Europeanen in de Nederlands-Indische literatuur, merkt Lidewey van Noord op: 'Er kruipen kennelijk ook gevaarlijke mensen door het woud, waar inlanders niet bang voor hoeven te zijn, maar Europeanen wel.'⁴³ Haar vermoeden wordt bevestigd door de Indo-Europese opzichter uit de roman, die bij elk van zijn bazen de 'angst van den blanda' had geconstateerd; de ziekte van 'den blanken Westerling'.

Deze gekmakende vrees voor de lokale bevolking treffen we ook aan in de roman *Goena goena* van Caesar Kijdsmeir jr. (pseudoniem van Albert Zimmerman) waarin een van de personages zich laat ontvallen:

'In Holland kan je dat ook hebben, dat je dan die weemoed van alle kanten op je toe voelt komen en dat je weet dat je wat moet doen om er aan te ontkomen... maar hier vermoordt het je. (...) Dan hoor je wat in je tuin, je hoort voetstappen en je hoort menschen half hardop praten in een taal die je niet kunt verstaan... en je hoort kerels schreeuwen langs de straten en je hoort den wind in de toppen van de palmen kletsen...'⁴⁴

41 A. Alberts, 'Het moeras', in: *De eilanden* (Amsterdam 1957, vijfde druk) 69-83.

42 Francisco José (pseud. Van F.J. Grooss), *Van eenzame stranden. Oorspronkelijke Indische zedenroman* (Bandoeng: Vorkink, 1918, tweede druk; Cheribon: Insulinde 1918, eerste druk) 17.

43 Van Noord, 'Er ritselt iets', 202.

44 Cesar Kijdsmeir jr., *Goena goena* (Batavia/Leiden 1930) 32.

Een volgend personage vult aan:

‘Het maakt je kapot. Je hebt lui, die er de pest door krijgen aan Inlanders. Dat noemen ze dan tropenkolder.’⁴⁵

Tot slot

Welke rol speelt die tropenkolder in de Indische letteren? Lidewey van Noord concludeert:

‘De zieke Europeaan die in deze teksten de hoofdrol speelt, representeert niet het koloniale idee van de machtige blanke die het tropenland beschaving komt brengen, maar doet juist afbreuk aan het idee van een florerend koloniaal bewind. En misschien was de angst voor de tanende Europese macht, zeker in de periode 1900-1930, wel heel reëel.’⁴⁶

Niet alleen de angst voor de afbreuk van de koloniale samenleving, maar vooral die koloniale samenleving zélf, in al haar onevenwichtigheid en onaangepastheid, met al haar extreme sociaal-maatschappelijke, maar ook klimatologische omstandigheden en tegenstrijdige culturen en naturen lijkt ten grondslag te liggen aan de ziekteverschijnselen en -gevallen die in deze teksten worden beschreven en die, zo blijkt uit de geneeskundige publicaties van Hermans en Van Loon, en het artikel van Bartelsman en Eckhardt, óók in werkelijkheid voorkwamen. Feit en fictie liggen wat dit betreft minder ver uit elkaar dan je in eerste instantie zou denken. Zeker is dat de tropenkolder als medisch-historisch én literair thema nieuwe inzichten verschaft in een koloniaal verleden dat nog altijd niet ten volle beschreven is.

45 Kijdsmeir jr., *Goena goena*, 33.

46 Van Noord, 'Er ritselt iets', 206.